

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הפילוג והאחדות: כפל הטעות המרה והלם הגילוי

מפני מה לא שלח יוסף (שליח) אל אביו? / הרב יואל בן-נון

קושיה עצומה הקשה רבנו הרמב"ן, ומאז היא מהדהדת בכל מקום שבו קוראים ולומדים בספר בראשית:

"כי יש לתמוה, אחר שעמד יוסף במצרים ימים רבים, והיה פקיד ונגיד בבית שר גדול במצרים, איך לא שלח כתב אחד לאביו להודיעו ולנחמו, כי מצרים קרוב להכרון כששה ימים, ואילו היה מהלך שנה, היה ראוי להודיעו לכבוד אביו... ולולא כן, היה יוסף חוטא חטא גדול לצער את אביו ולהעמידו ימים רבים בשכול ואבל על שמעון ועליו, ואף אם היה רצונו לצער את אחיו קצת, איך לא יחמול על שיבת אביו?" (רמב"ן לבראשית, מ"ב ט).

על קושיה עצומה זו מביא הרמב"ן תירוץ שכולו פליאה, והוא אומר, שהכול עשה יוסף לקיים החלומות. גם משנתקיים החלום הריאשון, התנכר אל אחיו ביתר שאת, כדי לקיים החלום השני:

"אבל את הכול עשה יפה בעתו, לקיים החלומות, כי ידע שיתקיימו באמת."
(שם)

ר"י אברבנאל בוטה יותר בטון השאלה ואומר:

"למה התנכר יוסף לאחיו ודיבר אתם קשות, והלוא היה זה עוון פלילי, בהיותו נוקם ונוטר כנחש... ואיך אם כן, העטופים ברעב, וחוף מארצם בדרך רחוקה, ובניהם וטפם מיחלים להם, כל שכן אביו הזקן שבע רגז ומלא דאגות, איך לא חמל עליו והרבה צער על צעריו במאסר שמעון?"

(אברבנאל סוף פרק מ"א, השאלה ה-4)

על תירוץ של הרמב"ן תמה ר"י עראמה בעל "עקידת יצחק":

"ותמהני ממה שכתב הרמב"ן ז"ל שעשה כדי שיתקיימו חלומותיו, כי מה תועלת לו בשיתקיימו, ואף כי תהיה תועלת לו, לא היה לו לחטוא נגד אביו. והחלומות - הנותן חלומות יגיש פתרונם. גם שתיראה סכלות עצומה שישתדל האדם לקיים חלומותיו, שהרי הם דברים אשר ייעשו שלא מדעת בעלים!"

("עקידת-יצחק", סוף שער כ"ט - השאלה ה-9, וכך גם דברי האברבנאל בפ' מ"א, בשאלה ה-6)

פרופ' נחמה לייבוויץ מתקיפה את בעל העקידה על דבריו האחרונים, ומוכיחה מגדעון ששמע את חלום המדייני (שופטים, ז', יג-יד) ופעל לפיו, ועוד בפיה טענה מכוח שבי הגולה, שלא המתינו לכך שנותן הנבואה יגשימה, אלא קמו ועלו אף בטרם מלאת שבעים השנה (עיונים בספר בראשית, עמ' 327).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אולם אין הדין עמה, לענ"ד, ודברי בעל העקידה נכוחים משני טעמים המפורשים בדבריו: האחד – שאין גדעון ולא שבי הגולה חוטאים חטא גדול, בין אדם לחברו, בהשתדלותם, ואין החלומות דוחים כיבוד אב ואם וכל שכן גרימת צער כבד; השני – שהמקרא אכן מבדיל בין חלום לנבואה (אף כי קרובים הם בסוג וכמין), שהרי נבדלים הם במדרגת ההתגלות, כדברי ירמיהו:

“הנביא אשר אתו חלום – יספר חלום

ואשר דברי אתו – ידבר דברי אמת

מה לתבן את הכר, נאם ה' ” (כ"ג, כח).

ובלשון הגמרא:

“אמר ר' יוחנן משום רשב"י: כשם שא"א לבר בלא תבן, כך א"א לחלום בלא דברים בטלים. אמר ר' ברכיה: חלום – אע"פ שמקצתו מתקיים, כולו אינו מתקיים; מנא לן – מיוסף, דכתיב: והנה השמש והירח וגו', והיא שעתא אמיא לא הית” (ברכות, נה, ע"א).

אמר לנו הנביא, כי החלום – קליפת הנבואה הוא, כפי שהתבן – קליפת הכר. אך הנביא – גביא האמת – ידע לברור את הבר ולהניח את התבן, כפי שעושים בגורן, כדי להוציא לבסוף קמח נקי ללחם. סכנה חמורה היא בעירוב המדרגות עד שכל בעל רוח ייקרא “נביא” או “חווה”, ולא נוכל לדעת דבר ה' בהירות. אין צורך להכחיש מציאותם של בעלי חזון, או את עומק חזונם, כדי לשלול מהם את הנבואה.

התורה הבדילה בין חלומות יוסף לבין חלומות אברהם, יצחק ויעקב, אשר נגלה אליהם ה' בחלום ובמראה. חלום היה להם כמסדרון המוביל אל דבר ה'. כך כברית בין הבתרים – תרדמה ומראה, ואח"כ דבר ה' בכריתת הברית (ט"ו, יב-יג; יז-יח), וכן בחלום יעקב – הסולם והמלאכים, ואח"כ דבר ה'.

אולם בחלומות יוסף אין דיבור או התגלות נבואית מפורשת, ואף כפתרונותיו המגובשים יש רק תודעה כללית של חלום-נבואי, אך לא של נבואה גמורה: “הלא לא-להים פתרנים – ספרו נא לי' (מ', ח) “בלעדי, א-להים יענה את שלום פרעה” (מ"א, טז). רק בסיום הפתרון מתחזקת הוודאות אצל יוסף: “כי נכון הדבר מעם הא-להים, וממהר הא-להים לעשותו” (מ"א, לב). על כן מתקבל יוסף אצל פרעה, ודווקא אצלו, כנביא גמור: “אחרי הודיע א-להים אותך את כל זאת, אין נבון וחכם כמוך” (מ"א, לט), ואף זאת בשם ‘א-לוהים’ שהוא שם כללי ולא בהתגלות נבואית מיחדת – לא בשם א-ל ש-די ולא בשם ה'.

עם כל ההשוואות שעורך המדרש בין יעקב ליוסף (בראשית רבה, פר' פ"ד, ו), הרי מבדילה התורה היטב בין חלומותיהם, ומטעם זה בלבד, כבר נמתח קו בין שלושת האבות לבין יוסף והאחים במדרגת ההתגלות (ראה הרחבת דברי בעל עקידת-יצחק לבראשית בשער כ"ט בעניין החלומות, ומכותלי דבריו נראה שמבחין בין חלומות יוסף הראשונים לבין פתרונותיו במצרים).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ברור, שהחלומות אינם חלומות רגילים אשר שוא ידברו, אלא חלומות של נבואה, אך מכלל מדרגת רוח-הקודש לא יצאו (רמב"ם, מורה נבוכים, ח"ב, פ' מ"ה, המדרגה השנייה, ומונה בה גם את יוסף, וכן בעל העקידה שם). יעקב אבינו הוא שהורה לנו את הדרך שיש לנקוט בה בחלומות כאלה:

"ויגער בו אביו ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמת, הבוא נבוא אני ואמך ואחיך, להשתחות לך ארצה... ואבקי שמר את הדבר". (ל"ו, יא).
וכדרך שהבין זאת ר' לוי:

נטל קולמוס וכתב באיזה יום, ובאיזו שעה, ובאיזה מקום. (ב"ר, פר' פד, יא).
פ"ד-יא).

חלומות כאלה הם בדיוק ההופעות שעליהן יש לומר: "הנותן חלומות - יגיש פתרונם", ואין לאדם לעשות דבר של השתדלות בעניין. כוחנו בהבדלת חלום נבואי מחלום רגיל, מלבד התפעמות הרוח אשר אין בה די, הוא בהמתנה ובציפייה. החלום אשר יתקיים שלא מדעת בעלים הוא שיתברר למפרע כחלום נבואי. רק נבואה גלויה ומפורשת, כדבר ה' אל גדעון, גוררת מעשים, באין צורך לציפייה. על-כן, רק נבואה מפורשת יכולה לעקור מצווה - וכהוראת שעה (רמב"ם, הל' יסודי-התורה, פרק ט'), ואי אפשר, שחלום אשר ממתינים לראות מה יהיה בסופו, ידחה מצוות אפילו לשעה. אכן, ברור, שהרמב"ן רואה בחלומות נבואה גמורה ומפורשת ולא רק רוח-הקודש על סף הנבואה (בניגוד מובהק לשיטת הגמרא - ברכות, נה, ע"א).

אך אפילו אם נתפוס כדבריו, נפגוש כאן את הקושי העיקרי בתוכן הפירוש: החלום הראשון התקיים בבירור כשירדו האחים למצרים בראשונה: "ויסוף הוא השליט על הארץ, הוא המשביר לכל עם הארץ, ויבאו אחי יוסף וישתחוו לו אפים ארצה" (מ"ב, ו). אז היו עשרה, בלא בנימין, ולצורך התבואה - האלומות באו. כאשר מביאים הם את בנימין, ונפגשים עם יוסף בביתו לסעודה, לשם כבוד ומנחה ולא לצורך השבר - מתקיים החלום השני:

"ויבא יוסף הביתה

ויביאו לו את המנחה אשר בידם הביתה

וישתחוו לו ארצה" (מ"ג, כו).

אז, כאשר השתחוו אחד-עשר הכוכבים ליוסף מצד עצמו כמשנה למלך מצרים וכלי קשר

ישיר לתבואה, בא תור אביהם בהתקיימות החלום (מ"ג, כז-כח):

"וישאל להם לשלום

ויאמר -

השלום אביכם הזקן אשר אמרתם

העודנו חי

ויאמרו -

שלום לעבדך לאבינו עודנו חי

ויקדו וישתחו"ו

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חזיון מכאיב זה שבו אחי יוסף משתחוים שנית ליוסף בשם אביהם, ומכנים אותו "עבדך אבינו", הוא הוא הקיום של השמש והירח¹ המשתחוים ליוסף. כל המשפחה כבר עברה בסך והתכופה לפני יוסף, ואחת היא לנו אם נעשה הדבר באמצעות נציגים ובלא ידיעה. חזיון זה עתיד לחזור על עצמו עת יתחנן יהודה על בנימין ויחזור בדבריו ארבע פעמים על הביטוי "עבדך אבי", לאחר שכולם כבר נפלו לפני יוסף, (מ"ד: יד, כד, כז, ל, לא). לענייננו חשוב לציין, שיוסף תכנן את פרשת הגביע למען השאיר את בנימין אצלו (שהרי לא יוסף תכנן את התפרצות יהודה) אחרי שהחלום השני התקיים סוף.

אין שום קיום נוסף של החלומות ואין צורך בו (מה גם, שלדעת הגמרא אין חלום מתקיים כולו – ברכות, נה, ע"א). ברור, שאין השתחווייה בעת פגישת יוסף עם אביו, ולא יעלה על דעת איש לבקש השתחווייה כזו.

"וישתחו ישראל על ראש המטה" (מ"ז, לא) מתפרש כפשוטו כלפי השכינה, ואף כי נחלקו חז"ל בעניין זה (מגילה, טז, ע"ב, ולעומת זה – ספרי לדברים, ו') הנה כבר הביא רש"י שתי הדעות יחד ללמדנו שאין בהכרח סתירה [עניין "השועל בזמנו" צריך לפרשו שלא כפשוטו, וגם כפשוטו, מפרשו במדרש-רבה על שתש כוחו של אדם ביום המוות ואין ואין לו עוד שלטון, ואז משפיל עצמו (פרשה צ"ו, ג), אך אין זה עניין לחלומות]. וכמוכן, גם אם מתייחס יעקב ליוסף, לא יוסף יזם זאת!

קיום החלום השני בא, לענ"ד, לפני שהתודע יוסף לאחיו, ועוד לפני פרשת הגביע, ומעבר לכך לא הייתה עוד כל אחיזה לחלומות. האם יפעל יוסף כדי שאביו ישתחוה לו בגופו? היש רמז לאבסורד כזה?

ועל הכול – דווקא באותו פסוק שבו נתמכים לכאורה דברי הרמב"ן, משם הם נפרכים:

"ויזכר יוסף את אחיו

והם לא הכירו

ויזכר יוסף את החלמות אשר חלם להם

ויאמר אלהם מרגלים אתם... (מ"ב, ח-ט).

ברור, שרק עתה נזכר יוסף בחלומות עם ראותו כי החלום הראשון התקיים (עין רש"י, שם – מ"ב, ט), ורק עתה פעל הוא עפ"י החלומות, אם בכלל, ואם כך הרי אין כל הסבר להימנעותו משלוח אל אביו עד סה בהיותו מושל בכל ארץ מצרים. ואילו זכר את החלומות עד הנה ופעל לפיהם, מה טעם כתוב "ויזכר", אחרי שראה אותם משתחוים לו?

גם מה שדקדק הרמב"ן שהשתחווייה ראשונה שלהם לא קיימה את החלום הראשון, כי "אנחנו מאלמים אלמים" פירושו כל האחים שהם אחד-עשר, אינו ברור כלל, כי רק בחלום השני בא מספר ברור ולא בראשון, ועוד, שוודאי לא היה בנימין אתם בעבודות השדה, שהרי יוסף בן 8 בהולדת בנימין (6 שנים שעבד יעקב בצאן אחר שנולד ושנתיים בדרך), ואם כן היה בנימין בן 9, כשיוסף בן 17, ואינו רגיל בעבודה כלל, וגם יוסף לא יראהו עובד, אפילו בחלומו! ואף אם החלומות – נבואה גמורה כדברי הרמב"ן הם, א"א

1 ועל חסרונה של אמו כבר עמדה הגמרא בברכות שם, והמפרשים, ואכמ"ל.

להעמיס על החלום מה שלא נאמר בו! ואם כדברי הרמב"ן, הנה לא נתקיים החלום השני כלל, שלא השתחוה לו אביו! ואם שיהיו תלויים בו במצרים, הנה לא יתקיים בדיוק כפשוטו של חלום! ומדוע לא תהיה השתחוויית העשרה קיום החלום הראשון? כל זה פליאה גדולה, שיש להאריך לישבה, אלא שהרמב"ן הרגיש, כנראה, בעצמו שאין די בכך, ושעניין הגביע ובנימין בא אחרי פרק החלומות, וע"כ הוסיף ואמר גם את הנימוק הידוע יותר לתירוץ הקושיה הגדולה, והוא, שיוסף רצה לראות אם שב השלום למשפחה, ורצה להעמידם במבחן ביחסם אל בנימין.

נימוק זה מופיע, הן בדברי הרמב"ן, הן בדברי האברבנאל והן בדברי בעל העקידה: "גם העניין השני, שעשה להם בגביע, לא שתהיה כוונתו לצערם, אבל חשב אולי יש להם שנאה בבנימין, שיקנאו אותו באהבת אביהם, כקנאתם בו, או שמא הרגיש בנימין, שהיה ידם ביוסף ונולדה ביניהם קטטה ושנאה, על-כן לא רצה שילך עמהם בנימין, אולי שלחו בו ידם, עד בדקו אותם באהבתו..." (הרמב"ן בפירושו למ"ב, ט).

והם בערך דברי האברבנאל (בראשית, מ"ב, בתירוץ השאלות ה-4 וה-6):

"הנה עם כל הניסיון שעשה יוסף לאחיו בעלילת המרגלים עוד נשאר ספק בלבם, האם היה להם אהבה עם בנימין, או אם היו עדיין שונאים את בני רחל אמו, ולכן רצה להביא את בנימין בפרט בניסיון הגביע, לראות אם ישתדלו להצילו... ויהיו בעיני יוסף בעלי תשובה גמורים, ויתודע אליהם, ויטיב עמהם כמו שעשה".

ובעל העקידה כותב:

"נראה שכוונת יוסף הייתה ג"כ בתחילה לבדוק בהם אם היו עדיין בשנאתם אתו או ניחמו ממעשיהם..." (שער ל', פתרון השאלה ה-2).

אולם כל הרעיון הזה מוקשה ביותר אף הוא:

ראשית, יש כאן רושם ברור של הסבר שבדיעבד - הפיכת התוצאה לתכנון מוקדם. אבל הפסוקים מרמזים על כך שיוסף ביקש להשאיר את בנימין אצלו - אם מפני שחשש שמא יתנכלו גם לו במוקדם או במאוחר, כדרך שרמז הרמב"ן (בדרך למצרים לא יכלו לעשות לו דבר, כי היו צריכים להתייצב לפני יוסף אתו, אך בדרכם חזרה יכלו להתנכל לו על שקיבל חמש ידות והועדף בכירור ע"י השליט, כפי שקרה בזמנו כשיעקב העדיף את יוסף), או מפני שרצה להתגלות לבנימין בלבד, ולתכנן אז, יחד עם בנימין, איך להתקשר אל יעקב אביהם ולהביאו אליהם. אפשר גם שרצה לגרום ליעקב אביו שיבוא בעצמו לשחרר את בנו או כדי לשמוע מפי בנימין על כל מה שאירע מאז נמכר, ואולי אף כדי להקים את שבטי בני רחל בפני עצמם. אך לא מתקבל על הדעת, שיוסף תכנן את עניין הגביע כדי שיהחזה יתערב ויציע את עצמו לעבד במקום בנימין, ואז לא יוכל להתאפק עוד ויתגלה. כל זה אכן אירע, אך לא תוכנן מראש. אם רצה יוסף לבחון את אחיו ביחסם לבנימין, מה חשב לעשות במקרה - הסביר יותר - שבו הם ישלימו בדלית ברירה עם גזירת ה' שפקד את חטאם ויתירו בידיו את בנימין, כפי שהותירו קודם לכן את שמעון? מה היה מפיק אז מן "הבחינה"? האם היה אז בטוח, שאחיו לא ניחמו על מעשיהם? האם כניעתם

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

מאונס לכוחו של שליט הייתה מוכיחה משהו? האם כניעתו של אברהם לפרעה ולאבימלך שנטלו את שרה ממנו על סמך "אחותי היא", מוכיחה על טיב היחסים ביניהם? והלא גם היא הסכימה, בדלית ברירה כנראה, לדרך הצלה זו! (בראשית, י"ב, י-ג, דברי רמב"ן שם, ו"העמק-דבר" נגדו).

יתר על-כן, בכל נאומו הגדול של יהודה לא מוזכר יחסם של האחים זה לזה, ויחסם לבנימין אף לא במלה אחת. טיעונו האחד והיחיד הוא "האב הזקן", זה שהשליט שאל עליו כל-כך הרבה. זהו הקלף האחרון שיש לו והוא מנצלו עד תום, תוך רמיזות נאות וברורות לאחריזתו האישית של השליט לכל העניין, תוך הדגשת הערכות של יהודה, והעמדת יהודה את עצמו כעבד במקום בנימין, ובלבד - שדבר לא יקרה "לאב הזקן". הייתכן, שיוסף חיפש תשובה לשאלת יחסם של האחים, שומע נאום על אביו, ומחליט שהאחים עשו תשובה ביחסם אליו? וכי איזו תשובה יש בכך, שהם מנסים לחלץ את בנימין למען האב? האם ברור, שהיו עושים כן לולא התחייבו לאביהם בעירבון ובחטא של נצח? יש בכך, אולי, גילוי של תשובה כלפי שמיא, שלא רק התחרטו, אלא עמדו בניסיון דומה - אך לא כלפי יוסף!

והעיקר - יש בתורה שני מקומות, שבהם בוחן יוסף את יחסי האחים ביניהם וכלפיו: האחד - בביקורם הראשון במצרים, והשני - אחרי מות אביהם. בראשונה שומע יוסף אותם מתחרטים ומתוודים על מה שעשו לו, ולא עוד, אלא שהם רואים בכל הצרה החדשה הזאת שנתרגשה עליהם - עונש:

"ויאמרו איש אל אחיו

אבל אשמים אנחנו על אחינו

אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו

ולא שמענו

על כן באה אלינו הצרה הזאת". (מ"ב, כא)

יוסף מתאפק אז, די בקושי כנראה, וממשיך בהתנכרות. שום דבר לא התחדש לו אח"כ, שכן כבר ידע שהתחרטו וקיבלו עליהם את העונש. דיבורם זה לא בא תחת שום לחץ, מאחר שסמכו שאין מכין, "כי המליץ בינתם", ומה יוסיף לו ליוסף, שיבחן אותם תחת לחצו הנורא של שליט שכמעט הכול בידי?

רק אחרי מות יעקב באים שוב האחים אל יוסף, מפחד הנקמה - "לו ישטמנו יוסף...". ולרוב הדעות, אף משנים מן האמת ובודים צוואת יעקב כדי להינצל (רש"י לפ' נ' פס' טז, ורמב"ן לפ' מ"ה, פס' כז). אז גם משתחוים ליוסף, בדיעתם שדוא יוסף, אולי משלימים בכך פרט חסר בקידם החלומות ומוכנים אף להשתעבד:

"וילכו גם אחיו ויפלו לפני ויאמרו הבנו לך לעבדים" (ב', טו-יח).

עד אז מגונן יעקב על כל בניו, ועצם קידמו מונע כל מחשבה של חשבון (ראוי לציין, שאפילו עשו ככעס הנורא מצהיר: "יקרבו ימי אבל אבי ואהרגה...". - כ"ז, מא)². אבל

² ומה שפירש הרמב"ן בפ' מ"ה, פס' כז, על דרך הפשט, שיוסף וכן אחיו לא גילו ליעקב כל ימיו על חטאם ביוסף מפחד קללתו של הזקן, הוא ענין בפני עצמו, ואינו נוגע לשאלתנו, גם לא לדעת הרמב"ן, שכן אם יוסף "במוסרו הטוב לא רצה להגיד לו", ורק סיפר לו שנחטף בשדה, יכול היה לומר לו אותו הדבר ע"י שליח, לפני כן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בנאום יהודה מדובר על יעקב אביהם, ולא על יחסם לבנימין. נכון, הוכח, שיהודה מוכן לקבל עבדות (האריה המולך, הרגיל לשלוט באחיו!) תמורת בנימין, אבל כל זה היה למען יעקב, ואינו עומד בפני עצמו. על כן, אין זה יכול לפתור ליוסף שום בעיה. יתר ממה שיוסף כבר שמע מפיהם בפעם הראשונה, לא יכול היה לקבל דרך הגביע, ולבסוף, מה שאמר בעל העקידה על החלומות נכון גם כאן:

“הנחת חלומות, יגיש פתרונם” - בוחן כלית ולב הוא מצא את יהודה בעל תשובה, בנכונותו להיות לעבד תחת בנימין. כל אלה סוגות של ההשגחה, לא של האחים ולא של יוסף.

בלשון המדרש:

“שבטים היו עסוקים במכירתו של יוסף,

ויוסף היה עסוק בשקו ובתעניתו,

ראובן היה עסוק בשקו ובתעניתו,

ויעקב היה עסוק בשקו ובתעניתו,

ויהודה היה עסוק ליקח לו אשה,

והקב"ה היה עוסק - בורא אורו של משיח...” (ב"ר, פ"ה, ד)

אין לערב מחשבות אדם ומחשבות הבורא במצבים, שבהם מחשבות הבורא חורגות מטבע האדם, או משתמשות בחולשותיו. מחשבותיו של הקב"ה מתבררות הן במשך הזמן, או נמסרות הן כפי נביאיו, אך אין בד"כ שום חפיפה בין הכוונות והתכניות של בני האדם בטבעיותם לבין ניצול חולשותיהם במחשבותיו של מקום:

“כי גבהו שמים מארץ

כן גבהו דרכי מדרכים

ומחשבותי ממחשבותיכם” (ישעיהו, נ"ה, ט).

רק נבואה גמורה יכולה להיות מפגש בין מחשבות אדם ומחשבות הקב"ה, וגם זה לא תמיד.

מה שאירע ליוסף ולאחים בפרשת הגביע, לא היה חופף את תכוננו של יוסף כפי שמעיד במפורש הפסוק: “ולא יכל יוסף להתאפק” (מ"ה, א). הניסיון והמבחן - מאת ה' היו כמו קיום החלומות, ויוסף עצמו לדברים אחרים נתכוון, והאפשרויות השונות נתבארו לעיל. יתר על כן: אילו היה יהודה מתכנן את פרשת תמר, כדי שיצא מלך המשיח מן החטא, בטוחני כי לא היה שום משיח יצא משם. הרעיון המטורף, שיש ליצר את החטא כדי שאורו של משיח יבקע, עלה לעם ישראל במחיר כבד של שיגעון השבתאות, שצלו הארוך עדיין רודף אותנו, ועדיין מונע רבים וטובים להודות בפה מלא, שכבר רצה ה' את עמו, וגלויות כבר התקבצו ומתקבצות לציון. הקב"ה מנהל את עולמו גם באמצעות שטויות של בני אדם, ואפילו באמצעות חטאים שלהם, אך זה אינו הופך את החטא למצווה, ולא את החושך לאור. אילו תכנן יוסף ליצר את אביד כדי לבחון את האחים, בשעה שלא צווה על כך בנבואה מפורשת, היה חוטא חטא גדול באמת, ואפשר ששום מבחן גם לא היה מצליח. בפעם היחידה, שיוסף ניסה בה את טחו - בקשה משר המשקים עזרה אצל פרעה, נותר

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עוד שנתיים ימים בשכחה גמורה (רש"י, סוף מקץ - מ"א, כג). פתרון החלומות והמבחנים של ההשגחה מתגלגלים באקראי, כשבני האדם עסוקים כל אחד בד' אמותיו של עולמו. רק דבר הנבואה הישירה, יכול לחלץ את בני האדם ממבוך קבוע זה, במידה מסוימת. סוף דבר - הקושיה חזקה יותר מכל הפתרונות שהוצעו לה.

עלינו לחזור לפיכך לנקודת הפתיחה ולקבוע, ראש לכול, כי יוסף לא ידע בשחיטת השעיר וברמאות האחים עם אביהם כי נטרף יוסף. מחשבה מעין זו אף לא עלתה בקצה דעתו! לכן, יוסף הוא התוהה במשך 13 שנה של עבדות במצרים, ועד עלייתו לגחלה, היכן אביו! - מדוע אין איש מחפשו? כל גתוני הקושיה מתהפכים עתה: ארץ מצרים קרובה לארץ כנען, אביו של יוסף איש נכבד ומפורסם, בעל קשרים משפחתיים וממלכתיים מסועפים, שיירת הישמעאלים - המדנים - המדיינים יש בה ככל הנראה קרובי משפחה לא רחוקים (כ"ה, א-ו) ואיש לא יגיד שאי-אפשר לאתר אף לא אחד מאנשי השירה! הן ישמעאל, מדן ומדיין, בניו של אברהם הם, ואף אם פנו לארץ קדם, אפשר למצואם שם. יש ליעקב די שליחים ועבדים ללוות עדרים לקראת עשו - בוודאי יש לו כדי לחפש את יוסף. יעקב אינו עושה כך, כי חושב הוא שנטרף בנו, אך יוסף אינו ידע זאת!³

תמיהתו של יוסף מצטרפת לחרדה נוראה ההולכת וגוברת עם חלוף השנים - איש אינו באו עיניו הנפש של יוסף מתמקד בדמות דיוקנו של אביו. לקול המכה כפטיש: איפה אבא? מצטרף קול אכזר שני: מדוע שלחני אבא אל האחים? מדוע הפשיטוני מיד בהגיעי? מדוע השליכוני אל הבור? וכי לא ידע אבא כמה מסוכנים הם שמעון ולוי, והרי אמרתי לו את "דבתם רעה"? ומה אמרו לו האחים בחזרם? האמנם לא ידע אבא דבר בכל מעשיהם? הקולות מתערבים, מתמוזגים ונפרדים, מעוררים גלי פחד ויאוש, זעם ושנאה חליפות. די בחודשים אחדים כדי להשתגע - בור, גמל, מכירה לעבד, ו- איש אינו בא...!

היאוש הנורא מפנה מקום להשלמה שקטה עם מר גורלו. אין מנוס עוד מהמסקנה החדה כתער: האחים שכנעו את אבא! לפניך אחריי אין ידע! או יוסף - או כולנו! משהו ימות! מוטב פירוד - כמו שהציע אברהם ללוט - כמו ששילח אברהם את ישמעאל - כמו שפרש לו עשו. אין ספק - אבא השלים עם שילוחו של יוסף, המתגאה, המתגרה, המביא דיבה, המעורר שנאה ומדנים, החולם לשלוט באביו ובאמו... וקול אחר זועק בלבנו:

3 רבים אומרים כי לחפש עבד במצרים הקדומה, בית עבדים של עשרות רבבות נפש, הוא כמו לחפש מהט בערימת שחת, ואינם צודקים, כי במצרים העתיקה ובעיקר בדלתה היה פיקוח מסודר על כל הנכבסים והיוצאים, ופקידי גבול היו דולקים גם אחרי 2 עבדים שכרו; שיירות נרשמו ומכס שולם. אי אפשר היה להיכנס למצרים או לצאת ממנה אלא בדרכים הרשמיות, ויצאי דופן היו מטפסים כלילה על "קיר המושלים", שבין מצרים לסיני, ובמלטים (ANET עמ' 19, 227-230 ו- 258-9). אפילו בחולשתו של משטר צנטרליסטי כזה ניתן היה למצוא גם מהט בערימה, לפחות בדלתה, ואפילו בשלטון ההיקסוס היה פיקוח מלא בין סיני והדלתה, מרכז שלטונם. מדרשי חז"ל דייקו בכך הרבה יותר מהשערות סתמיות מודרניות, ר' בראשית-רבה, מ, ו, וצ"א, ו, על מידת הפיקוח שנהגו המצרים לצורכי המכס ולשאר צרכים. מה שיכלו האחים לעשות כעבור שנים רבות, יכלו לעשות מיד, וכן היו עושים לו ידע יעקב במכירת יוסף.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הייתכן, שישלים אבא עם גירוש בנו האהוב, בכור לאמו, עטור בכותנתו? והקול הראשון משיב: זכור איך העמים אברהם את שמעאל בנו עם חמת מים לנוע אל המדבר! איך הושלך תחת אחד השיחים! איך ניצחה שרה! איך שמע לה א-לוהים! ועוד: איך נכנע יצחק? איך הפסיד עשו האהוב? איך ניצחה רבקה? איך שמע לה א-לוהים?

ולבסוף - היש הגנה באהבת האב? הרי אמך רחל כבר מתה בדרך (ראה בראשית, מ"ח, ז), ויעקב אצל לאה - האם אמרה דבר נגדו? האם דחה אותו אבא? האם נכנע? האם אמר ה' ליעקב שיוסף חטא והפסיד?

13 שנים של ייסורי גפש כאלה קבעו השלמה שקטה: לחיות עם מסורת מבית אבא, מבחוץ! לא לחטוא לא-לוהים - אפילו אם דחה אותו על חטאי גאווה - לא יקרב אל אשת אדרבו.

אך כאשר ימלוך יוסף על מרכבת המשנה, כאשר יגלח חתימת זקנו וימייצב לפני פרעה, פרעה, כבר יהיה ברור לו ליוסף, שעליו לבנות את חייו מחוץ לבית אבי - כך גזר עליו ה'; ואבא - אף אם אהב, אף אם מחה, על כורחו נכנע והשלים!

כאשר נולד בכורו, בן המצרית, הוציא יוסף את כל אשר בלבו:
"...מנשה, כי נשגי א-להים את כל עמלי ואת כל בית אבי" (מ"א, נא) - עד גשיה!

עם הולדת השני, כבר נרגע:

"...אפרים, כי הפרני א-להים בארץ עמי" (מ"א, נב).

* * *

יעקב חי בטעות של סתונת, כי מת יוסף ונטרף. אולי עודנו מאמין בנס - אולי בכל זאת טעו - אולי מצאו אדם והצילו - אך מיד מגורשת האשליה ע"י האבלות הקשה. יוסף חי בטעות של כותונת, שהופשטה. שנלקחה, שפינתה מקום לבגדי-שש, שאומרת: יוסף שולח מביתו בגאות-חלומותיו.

יוסף חי בטעות של אבא, שוויתר, שנכנע, שהפסיד במאבק על בנו האהוב, שצירף את יוסף לרשימת הרחויים במשפחת תרח (זו - אולי - גם כוונת המדרש - בראשית-י"ב, צ"א, ו, שחפשו האחים את יוסף בבואם למצרים, עשרה, בכניסתם בשערים שונים - ולעג לרש הוא זה בעיני יוסף: וכי עכשיו גזכרו לחפשינו? שואל עצמו יוסף בראותו אותם).

כשראה אותם יוסף נזכר בחלומות; כששמע על אבי מפייהם גיתר לבו. כל החרדה הישנה צפה באחת: "האמנם? הייתכן?"

"מרגלים אתם לראות את ערות הארץ כאתם... לא אדני ועבדיך באו לשבר-אכל... לא כי... שנים עשר עבדיך אחים אנחנו בני איש אחד בארץ כנען, והנה הקטן את אבינו היים והאחד אינו... " (מ"ב, ז-יג)

יוסף תמה: ובכן, הכיצד ויתר יעקב על אחד משנים-עשר? הלוא יחסר שבט? הלוא הכול יודעים את סוד שנים עשר השבטים - הלוא גם ישמעאל - "שגים-עשר נשיאם" הוליד? הן

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גם לעשו שנים-עשר בני-בנים! וגם לגחורו! (בראשית, י"ז, כ; כ"ה, טז; ל"ז, י-ד; כ"ב, כ-כד). הן בירך ה' את יעקב בשונו מפדן ארם וקראו ישראל, ונולד לישראל בנו בנימין, ובארץ ישראל נולד - "ויהיו בני יעקב שנים-עשר" (ל"ה, כב). היוכל בית-ישראל להיבנות בלי למלא את החסרו? ואיך יבנה המקדש בלא שבט? הן יעיד המזבח של אליהו הנביא שאי אפשר לישראל אלא בשנים-עשר שבטי בני יעקב:

"ויקח אליהו שתיים עשרה אבנים,

כמספר שבטי בני יעקב

אשר היה דבר ה' אליו לאמר

ישראל יהיה שמך." (מלכ"א, י"ח, לא)

האם לא עזבה השכינה את יעקב באבלו? (ראה אונקלוס ורש"י ל"ותחי רוח יעקב אביהם" - מ"ה, כז). האם לא תעבור שוב אל מי מן האחרים במשפחה? הייתכן? אמרו האחים: "שנים-עשר"..." והאחד אינגר" - היחסר חודש בשנה? איך ויתר יעקב ומדוע? ויוסף פותר: להביא את בנימין - אחיו בן אמו. הוא ידע הכול - למה נשני אבא? ומה קרה? ומה יהיה על-כן ירד בנימין, יחלף בשמעון, וישאר אצל יוסף. ממנו אפשר יהיה לדעת הכול על "אביכם הזקן אשר אמרתם", ועל כל אשר אירע בינתיים. אז גם יוכל יוסף להחליט אם להפיר את שתיקתו אם לא.

יוסף חשב עוד להתאפק ולהשיב לעצמו, איך ומדוע גענש ושולח מבית אביו, עד שכחה, עד נשייה, אך יהודה קלקל את תכניתו, ושבר את החומה. יהודה יצא להציל את בנימין דרך השכנוע על אביו הזקן, אולי יעתר האיש השליט-הקשוח לרחם על האב הזקן, אבל ההשגחה שלחה את יהודה למוטט את חומת טעותו של יוסף, כדי למוטט גם את חומת טעותו של יעקב. וכך שם הקב"ה בפי יהודה, המתפתל בניסיונו הגואש - המסוכן להציל את בנימין, והנהו שלוח - מבלי דעת - להציל את יוסף ולומר לו: אבא מתאבל עליך:

"ויאמר עבדך אבי אלינו

אתם ידעתם כי שנים ילדה לי אשתך

ויצא האחד מאתי

ואמר אך טרף טרף

ולא ראיתי עד-הנה.

ולקחתם גם את זה מעט פני וקרהו אסון,

והורדתם את שיכתי ברעה שאלה, ועתה..." (מ"ד, כד-ל)

יוסף אינגר שומע עוד את ההמשך! גלי קור וחום מציפים אותו מגבו - "ואמר אך טרף טרף, ולא ראיתי עד הנה..."

הנה האמת העירומה: אבא היטעה! חשב שנטרפתיו מתאבל עלי כל הימים, בוכה וצועק! לא ויתר, לא שכח, לא נכנע - לא הושפע!
לא האחים בני לאה - לא לאה אמם! לא! לא נשייה!

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

"ולא יכל יוסף להתאפק
לכל הנצבים עליו
ויקרא
הוציאו כל איש מעלי...
ויתן את קלו בבכי...
ויאמר יוסף אל אחיו
אני יוסף
העוד אבי חי..." (מ"ה, א-ג)

העוד אבי חי? העוד נור? אבי? חי ואוהב ולא שוכח? הייתכן?
כל הנשייה היא טעות - גם בעיוורונו ידע ישראל הזקן להבחין ולהסיר ימינו מעל
ראש מנשה - שנים עשר אחים אנחנו, והאחד ישנו. אמנם יש כוח גם לטעות של גדולים.
יוסף לא יחזור וימנה בין השבטים כי אם בניו, ואפרים ראשון להפרות את הנשייה:
"ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד באי אלך מצרימה לי הם,
אפרים ומנשה

כראובן ושמעון יהיו לי" (בראשית, מ"ח, ה).
כל עשרת השבטים, "שאינם עתידים לחזור"⁴, כל פירוד הממלכות, כל שכחת אבינו
הזקן - והכול טעות, הכול נחשף בעירומו, הכול מתברר - העוד אבי חי?
יהודה לא התכוון להציל אלא את בנימין - והנה דבר ה' מגרובו אל יוסף ושלח אליו
כי מיטתו של יעקב שלמה, והבנים שנים-עשר כולם. ועוד - כי אשת-יעקב
העיקרית-האהובה היא רחל, ושני בניה נפגשו מחדש בזכות יהודה גם אם בלא דעתו -
ומנשה נגאל!

כל נפתולי בית יוסף וצאצאיו באים מכוחה של הטעות המרה: 22 שנות נשייה מדומה.
כל הכפירה, כל השמד, כל הזעם וההשלמה, תולדותיה של נשייה מדומה.
מסירות נפשו של יהודה הפכה אותו בלי כוונה מצידו לצינור לדבר ה', להסיר את
הטעות, לנשות את הנשייה, להפרות את הגאולה.

* * *

אין מנוס מפירוש זה מבחינת הפשט, ולו מסיבה אחת: הוא נשען על מה שהתורה עצמה
אומרת, על דברי יהודה ש"שבר" את יוסף בגלותו ליוסף את אבל אביו עליו - "ואמר אך
טרף טרף ולא ראיתי עד הנה", ועל פירוש שמו של מנשה מפי יוסף. רק פירוש זה אינו
מניח שיוסף תכנן מראש בדיק נמרץ את מה שקרה לבסוף. עדות התורה מפורשת
ש"המתרחש לבסוף" היה פרייה של הפתעה גמורה והשגחה גלויה ושיבש את תכנונו של
יוסף.

4 ראה בסנדריין, קי, ע"ב, ושם, קיא, ע"א - רב ור' יחנן מלמדים זכות וחזורים לדעת ר' אליעזר,
שעתידים עשרת השבטים לחזור.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אין מנוס מפירוש זה מבחינת המדרש ההיסטורי, מפני שהוא מסביר את גלגולי ההיסטוריה הישראלית המשתקפת בנבואת "הבן יקיר לי אפרים... זכר אזכרנו עוד" (ירמיהו, ל"א, יט). תולדות שבטי ישראל מלאים עד היום בשאלת השכחה והגשימה מבית אבא (עיין היטב בירמיהו, פרק ג', ובהמשך הנבואה בפ' ל"א), ומאידך - בגילוי הטעות והתשובה. שנים-עשר שבטים אנתנו - אחד לא חסרו! כל הדחיות אל מחוץ לגדר הן פרי מר של טעות מרה - שטופה להתברר!

אין מנוס מפירוש זה מבחינת הסוד (עומק הכוונה הא-לוהית בהשגחת העולם), מפני שהוא מבדיל היטב בין הנגלה והנסתר, בין טוונות בני-האדם, אפילו גדולי צדיקהם לבין תכניות ההשגחה, אשר גם דרך כל הכישלונות בוראות אורו של משיח עם אחדות ישראל לשבטיו.

www.herzog.ac.il

מגדים א (ניסן תשמ"ו)